

ARKADIUSZ STANISŁAW WIĘCH

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

ORCID 0000-0003-4888-1129

Z NADWARCIAŃSKIEGO DWORU NA NOWOJORSKIE SALONY.
DZIAŁALNOŚĆ ERAZMA JÓZEFA JERZMANOWSKIEGO (1844-1909)

Rodzina Jerzmanowskich, pieczętująca się herbem Dołęga, należała do starych, polskich rodów szlacheckich swoimi korzeniami sięgających początków XV wieku i osiadłych na terenach pogranicza Wielkopolski Wschodniej, Kujaw oraz Mazowsza¹. Jej liczni przedstawiciele zajmowali się głównie gospodarowaniem majątkami ziemskimi, a niektórzy z nich brali również czynny udział w życiu politycznym kraju. Do jej najwybitniejszych przedstawicieli należał bohater niniejszego tekstu.

Erazm Józef Jerzmanowski przyszedł na świat 2 czerwca 1844 roku w niewielkim folwarku Tomisławice (gm. Grzybki)² położonym nad rzeką Wartą, w powiecie tureckim³, na terenie ówczesnej guberni kaliskiej i należącym podówczas do jego ojca Franciszka Jerzmanowskiego (1818-1873), syna Józefa Mikołaja Jerzmanowskiego (ok. 1778-1844) zamieszkałego w Zagaju i wnuka żyjącego w XVIII wieku Michała Jerzmanowskiego. Matką Erazma była Kamila Bogumiła Kossowska (1823-1909), córka nieżyjącego Erazma Kossowskiego (1797-1833) i Eleonory z Jerzmanowskich (1793-1875), z którą współdziedziczyła wieś Domaników. Była ona wnuczką Karola Jerzmanowskiego (?-1805), którego ojcem był wspomniany już powyżej Michał Jerzmanowski. Jak można się z powyższego wyvodu domyśleć rodziny obojga rodziców Erazma Jerzmanowskiego były ze sobą spokrewnione. Nie jest to niczym dziwnym, jeśli weźmiemy pod uwagę fakt, że należąca do drobnego ziemiaństwa rodzina Jerzmanowskich mogła poszczycić się dużym stopniem rozrodzenia oraz posiadania licznych, średniej wielkości, majątków na terenie kujawsko-wielkopolskiego pogranicza. Na przełomie XVIII i XIX wieku należące do Jerzmanowskich dobra ziemskie znajdowały się głównie w północnej części powiatu Szadkowskiego (Kaznów w parafii Grodzisko) oraz w powiecie łęczyckim (wsie Dębowiec i Mniewo w parafii Pieczew oraz Ksawerów i Rochowo w parafii Sobótka). Stąd też na owym terenie możemy wyróżnić dwie linie rodu

¹ *Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584*, Kraków 1858, s. 403; *Herbarz Kaspra Niesieckiego S. J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów rękopisów, dowodów urzędowych i wydana przez Jana Nep. Bobrowicza*, t. 3, Lipsk 1839, s. 362-363; A. Boniecki, *Herbarz Polski*, cz. 1: *Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*, t. 9, Warszawa 1906, s. 22-24; Z. Leszczyć, *Herby szlachty polskiej*, Poznań 1908, s. 76-77.

² O istnieniu folwarku wspomina również: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 12, pod red. B. Chlebowskiego, Warszawa 1892, s. 383.

³ Archiwum Nauki Pan i PAU w Krakowie (dalej AN PAN i PAU), sygn. K III-22, *Spuścizna Erazma Józefa Jerzmanowskiego*

Jerzmanowskich: na Kaznowie oraz na Rdutowie, której przedstawicielem był interesujący nas tutaj Erazm Józef Jerzmanowski⁴. Związki pomiędzy przedstawicielami obu linii rodu były jednakże dość silne. Twórcą linii kaznowskiej był Franciszek Jerzmanowski (1737-1802)⁵ wielokrotny poseł sejmowy z Ziemi Łęczyckiej, uczestnik sejmiku rozbiorowego z lat 1773-1775, podczas którego zasłynął odmową zgody na ratyfikację traktatu rozbiorowego, gorący orędownik uchwalenia Konstytucji 3 maja, odznaczony Orderem Św. Stanisława⁶. Miał on czterech synów: Stanisława (przed 1780-1822), Jana Pawła (1779-1862), Franciszka Ksawerego (1780-?) oraz Aleksego (1786-1868). W kontekście będącego tematem niniejszego tekstu Erazma Jerzmanowskiego musimy zwrócić uwagę na trzech spośród nich. Przede wszystkim na Aleksa Jerzmanowskiego, dziedzica dóbr Karsznice w pow. łęczyckim, który był świadkiem na jego chrzcie⁷, następnie zaś na Jana Pawła Jerzmanowskiego, wiernego towarzysza cesarza Napoleona Bonaparte podczas zesłania na Elbie⁸ (dzięki pamięci o którym przed młodym Erazmem wiele drzwi stało otworem, a którego tytuł barona przypisany został przez amerykańską prasę również polskiemu emigrantowi⁹) oraz na Karola Jerzmanowskiego (1808-1867), warszawskiego adwokata, przedstawiciela administracji państwowej w kongresowym Królestwie Polskim żonatego z Pelagią Jerzmanowską (ok. 1821-1909) córką wspomnianego już Józefa Jerzmanowskiego, dziadka ze strony ojca Erazma Jerzmanowskiego, dzięki któremu tenże mógł zdobywać edukację gimnazjalną w stolicy. Dla porządku wspomnieć musimy również o Tekli Jerzmanowskiej (1810-1890), córce wymienionego powyżej Stanisława Jerzmanowskiego, którą najprawdopodobniej możemy utożsamić z barwną postacią polskiej emigracji w Paryżu lat 60. i 70. XIX stulecia, o której wspominała prasa polonijna w Stanach Zjednoczonych w kontekście jej pokrewieństwa z Erazmem Jerzmanowskim, a która do francuskiej stolicy wyjechać mogła dzięki wspomnianemu już wujowi, Janowi Pawłowi Jerzmanowskiemu.

Rodzice Erazma nie należeli do grupy zamożnego ziemiaństwa. Ojciec trudnił się zapewne dzierżawą majątków ziemskich, którymi, podobnie jak literacki Bogumił Niechcic z „Nocy i Dni” Marii Dąbrowskiej, zarządzał i gospodarował. Należy tutaj również odnotować, że związana z Kaliskiem rodzina Jerzmanowskich kilkakrotnie pojawia się na kartach wzmiankowanej powieści Dąbrowskiej¹⁰. Erazm był ich pierwotnym synem. Wkrótce po jego narodzinach przenieśli się do Domanikowa. Tam też na świat przyszły kolejne dzieci: Konstanty Norbert (1845-1914), Henryk Franciszek (1847-1869), Apollonia Klementyna Maria (1850) oraz Maria Franciszka (po mężu Gołembowska) (1852-1915).

⁴ E. H. Nejman, *Szlachta sieradzka XIX wieku. Herbarz*, Zduńska Wola 2013, s. 229.

⁵ Błędnie uznawany za dziadka Erazma Jerzmanowskiego przez Andrzeja Biernackiego. Zob.: A. Biernacki, *Erazm Jerzmanowski i jego fundacja*, „Blok-Notes Literacki im. A. Mickiewicza” 1991, nr 10, s. 331; A. S. Więch, *Polski Nobel. Działalność Erazma Józefa Jerzmanowskiego i dzieje fundacji jego imienia (do 1938 roku)*, Kraków 2019, s. 18-19.

⁶ M. Frančić, *Jerzmanowski Franciszek*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 11, Wrocław-Warszawa-Kraków 1964, s. 180.

⁷ Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej AP Łódź), zespół 1711, *Rok 1844*; Archiwum Parafialne w Rdutowie, *akta Stanu Cywilnego parafii rzymskokatolickiej w Rdutowie z 1844 roku*, AN PAN i PAU, sygn.. K III-22.

⁸ J. Pachonński, *Jerzmanowski Jan Paweł*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 11, pod red. E. Rostrowskiego, Wrocław-Warszawa-Kraków 1864, s. 181-183.

⁹ „New York Daily Tribune” 1896, nr z 30 I.

¹⁰ Maria Dąbrowska wykorzystała często pojawiające się na terenie Kaliskiego nazwisko „Jerzmanowski” i obdarzyła nim zaprzyjaźnioną z bohaterami swej książki rodzinę.

*Fot. 1. Erazm Jerzmanowski, koniec lat. 90. XIX wieku.
Źródło: Zbiory Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie*

Niewiele wiadomo o dzieciństwie Jerzmanowskiego. Pierwsze lata życia upłynęły mu pośród rodziny w Domanikowie, będącym majątkiem posażnym matki, a z którego rodzice najprawdopodobniej, w latach 50. lub 60. XIX stulecia, przenieśli się do Warszawy. Domaników, w powiecie gostyńskim był też wymieniany przez samego Jerzmanowskiego jako miejsce jego narodzin, co wskazywać może na dość szybkie opuszczenie wzmiankowanych Tomisławic, w których w rzeczywistości przyszedł na świat. Warto tutaj nadmienić, że zachowały się dwie metryki chrzcielne Erazma Jerzmanowskiego. Jedna pochodząca z parafii Warta, do której należały Tomisławice i druga z Rdutowa, do której należał Domaników i w której to została powtórzona uroczystość chrzcielna. Pierwszy, dość pośpieszny chrzest miał miejsce już 2 czerwca 1844 roku tuż po jego narodzinach i mógł wskazywać, że dziecko urodziło się słabe i istniało zagrożenie jego przedwczesnej śmierci. Oficjalna ceremonia chrzcielna odbyła się kilka dni później 5 lub 10 czerwca 1844 roku. Pojawiająca się rozbieżność w dacie wynika z różnic w zapisie. Akta pochodzące z Rdutowa podają datę 5 czerwca, zaś te z Warty 10 czerwca. Należy jednak wziąć pod uwagę, że zapis z Rdutowa był zapisem wtórnym wobec tego z Warty i ten ostatni uznać należy za prawidłowy¹¹. Wybór Warszawy na nowe miejsce zamieszkania rodziny nie był przypadkowy. Mieszkali tam ich krewni, m.in. wspomniany już Karol Jerzmanowski. Również w Warszawie na Cmentarzu Powązkowskim Franciszek i Kamila Jerzmanowscy spoczęli po śmierci. W niej też Erazm uczęszczał do najlepszej ówczesnej szkoły średniej na terenie Królestwa Polskiego, Gimnazjum Gubernialnego, które ukończył w 1862 roku¹². Jesienią tego samego roku rozpoczął studia w nowo otwartym Instytucie Politechnicznym i Rolniczo-Leśnym w Puławach (ówczesnej Nowej Aleksandrii), na Wydziale Inżynierii Cywilnej¹³. Obrął tym samym drogę podobną jak wielu niezbyt zamożnych synów szlacheckich, którzy nie mogąc liczyć na rodzinny majątek mieli w przyszłości zasilić szeregi utrzymującej się z pracy własnego umysłu inteligencji¹⁴. Edukacja nie trwała jednak długo, ponieważ już w początku 1863 roku na skutek wybuchu powstania styczniowego puławscy studenci przerwali naukę i przystąpili do walki. Erazm Jerzmanowski wraz z utworzonym oddziałem tzw. „Puławiaków”¹⁵ dotarł w okolice Kazimierza Dolnego, a po klęsce w bitwie pod Słupczą (8 lutego 1863) przedostał się wraz z niedobitkami do obozu Mariana Langiewicza w okolicach Nowej Słupi w Górach Świętokrzyskich. Po bitwie pod Grochowiskami (18 marca 1863) uszedł za Wisłę na teren austriackiej Galicji, gdzie uniknąwszy aresztowania dotarł do Krakowa. Tam wstąpił do formowanego powstańczego oddziału Józefa Miniewskiego¹⁶, który w pierwszych dniach maja przekroczył granicę z Królestwem i starł się z wojskami rosyjskimi w okolicach Olkusza, gdzie w bitwie pod Krzykawką (5 maja 1863) został

¹¹ AN PAN i PAU, sygn. K III-22; Archiwum Parafialne w Rduowie, *Akta...*; AP Łódź, zesp. 1711, *Rok...*

¹² Biblioteka Czartoryskich w Krakowie (dalej BCzart.), sygn. 6697, *Księga Wpisu Uczniów Szkoły Wyższej Polskiej*; J. Hulewicz, *Jerzmanowski Erazm Józef*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 11, pod red. E. Rostworowskiego, Wrocław-Warszawa-Kraków 1964, s. 178.

¹³ A. S. Więch, *Polski Nobel...*, s. 25.

¹⁴ A. S. Więch, *Działalność Erazma Józefa Jerzmanowskiego jako przykład autokreacji. Wokół problematyki mecenatu końca XIX wieku*, [w:] *Prokocim dawniej i dziś*, red. T. Scieżor, Kraków 2018, s. 82.

¹⁵ Puławiacy – potoczna nazwa oddziału powstańców styczniowych składająca się ze studentów Instytutu Politechnicznego i Rolniczo-Leśnego w Puławach (Nowej Aleksandrii) i dowodzonych przez Leona Frankowskiego i Antoniego Zdanowicza.

¹⁶ Józef Miniewski (1841-1926) powstaniec styczniowy.

rozbity. Powstańcy zmuszeni zostali do odwrotu do Galicji, gdzie zostali zatrzymani przez Austriaków. Jerzmanowski został internowany w twierdzy w Ołomuńcu, którą opuścił dopiero w 1864 roku. Jak wielu byłych powstańców udał się na emigrację do Francji¹⁷.

Francuski okres w życiu Erazma Jerzmanowskiego naznaczony był przede wszystkim wytrwałym dążeniem do zdobycia odpowiedniego wykształcenia. Widząc targające środowisko polskiej emigracji spory, starał się trzymać od niego z daleka, chociaż wspominają go jako świadka takowej emigracyjnej kłótni raporty rosyjskiego wywiadu w Paryżu¹⁸. Chcąc kontynuować rozpoczętą w kraju edukację, wstąpił w szeregi uczniów Wyższej Szkoły Polskiej przy Montparnasse w Paryżu¹⁹. Dawiała ona solidne podstawy do podjęcia studiów technicznych na francuskich uczelniach. Takie też wybrał Erazm Jerzmanowski i uzyskawszy w 1866 roku, dzięki pokrewieństwu ze wspomnianym już baronem Janem Pawłem Jerzmanowskim, zezwolenie rządu francuskiego, udał się na studia w Szkole Inżynierii i Artylerii Wojskowej w Metz, które ukończył w 1868 roku²⁰. Nie był to łatwy czas w życiu młodego emigranta. Nie mogąc liczyć na wsparcie finansowe z domu rodzinnego, borykał się z dużymi problemami finansowymi, którym w jakimś stopniu udało się zaradzić dzięki wydatnej pomocy ks. Władysława Czartoryskiego²¹. Pomiedzy biednym emigrantem a Czartoryskim nawiązała się wówczas nie znajomości, którą obaj utrzymywać będą w późniejszych latach. Najprawdopodobniej również dzięki protekcji Czartoryskiego udało się młodemu inżynierowi uzyskać zatrudnienie w paryskiej kompanii gazowej²². W trakcie pracy w kompanii poznał opracowaną przez francuskiego chemika Cypriena Tessie du Motaya²³ metodę otrzymywania gazu wodnego (palny gaz otrzymywany podczas reakcji węgla, gazu ziemnego lub lekkich węglowodorów z parą wodną w obecności katalizatorów, który używany był do oświetlania ulic miejskich). Podczas wojny francusko-pruskiej w 1870 roku walczył w randze oficera w armii francuskiej w dywizjonie broniącym Paryża, za co został odznaczony Krzyżem Legii Honorowej. Współpraca z paryską kompanią gazową zaowocowało wysłaniem Jerzmanowskiego, jako jej przedstawiciela w 1871 roku do Stanów Zjednoczonych²⁴.

Swój pobyt w Stanach Zjednoczonych rozpoczął Erazm Jerzmanowski od Buffalo, dużego skupiska polskiej emigracji, w którym jednak próby zastosowania znanej z Francji metody uzyskiwania gazu wodnego nie zdały rezultatu i doprowadziły do decyzji młodego emigranta o przeniesieniu się do Nowego Jorku. W 1873 roku osiadł w tej największej podówczas amerykańskiej metropolii oraz pojął za żonę Amerykankę o niemieckich korzeniach Annę Koester (1856-1912). W 1877 roku otrzymał amerykańskie obywatelstwo i stał się Amerykaninem polskiego pochodzenia. W Nowym Jorku rozpoczął współpracę z Miejską Kompanią Gazową i z dużym zaangażowaniem poświęcił się pracy

¹⁷ A. S. Więch, *Polski Nobel...*, s. 25-29; J. Hulewicz, *Jerzmanowski...*, s. 178; J. Białynia-Chołodecki, *Pamiętnik z powstania styczniowego. W pięćdziesiątą rocznicę wypadków*, Lwów 1913, s. 245.

¹⁸ A. Potocki (J. A. Bałaszewicz), *Raporty szpiega*, t. 2, Warszawa 1973, s. 15.

¹⁹ BCzart., sygn. 6697/3, 6697/4 *Księga Wpisu Uczniów Szkoły Wyższej Polskiej*

²⁰ AN PAN i PAU, sygn. K III-22.

²¹ Władysław Czartoryski (1828-1894), działacz emigracyjny, przywódca Hotelu Lambert, m. in. założyciel Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie.

²² A. S. Więch, *Polski Nobel...*, s. 30-33.

²³ Cyprien Tessi du Motay (1818-1880), francuski chemik, fizyk oraz literat.

²⁴ A. S. Więch, *Polski Nobel...*, s. 33; S. Łotysz, *Wynalazczość Polska w Stanach Zjednoczonych*, Warszawa 2013, s. 152.

inżynieryjnej oraz wynalazczej dzięki czemu na tyle dalece udoskonalił przywiezioną z Francji metodę du Motaya, że powszechnie zaczęto mówić o metodzie Jerzmanowskiego. Skonstruował również specjalne urządzenie do otrzymywania gazu wodnego (tzw. „Baby” – jak pieszczotliwie nazywała je amerykańska prasa), dzięki czemu był on lepszej jakości niż ten przygotowywany przez Francuza. Na wszystkie swoje odkrycia otrzymał stosowne poświadczenia w postaci rejestracji ich w amerykańskim urzędzie patentowym (a także kanadyjskim). Był autorem 22 patentów (19 samodzielnych, a 3 współautorem)²⁵. Będąc efektem pracy jego umysłu stały się one także podstawą finansowego powodzenia i sukcesu Erazma Jerzmanowskiego, który okazał się również znakomitym biznesmenem. W 1882 roku został obok m. in. Williama Rockefellera²⁶ jednym z założycieli spółki gazowej The Equitable Gas Light Company of New York. Przez blisko 13 lat był jej wiceprezesem, a następnie prezesem, stając się tym samym jedną z najważniejszych postaci amerykańskiego rynku gazowego przełomu lat 80. i 90. XIX wieku, o którego poczynaniach szeroko informowała amerykańska prasa. Firma szybko się rozwijała i przejmując kolejne kompanie gazowe w różnych amerykańskich miastach na wschodnim wybrzeżu i w centralnej części kraju stała się monopolistą w zakresie gazowego oświetlenia miejskich ulic, m. in. w: Chicago, Brooklynie, Troy, Albany, Yonders, Utica, Memphis, Lafayette, Longansport, a także Indianapolis. Sam Jerzmanowski (jako jedyny Polak) w początku lat 90. XIX stulecia znalazł się na liście 100 największych milionerów amerykańskich, zajmując na niej 96 pozycję²⁷.

Okres amerykański w życiu Erazma Jerzmanowskiego to czas olbrzymiego zaangażowania się w sprawy Polonii oraz prowadzona na szeroką skalę działalność filantropijna. Odzęgnywał się od jakichkolwiek politycznych ambicji i politycznej działalności²⁸, deklarował się jako zdecydowany przeciwnik odzyskiwania niepodległości przez Polskę na drodze walki zbrojnej. Uważał, że należy stworzyć kapitał żelazny, który w przyszłości miałby posłużyć do wspierania rozwoju przemysłu, gospodarki na ziemiach polskich oraz wszelkiej pokojowej działalności na rzecz odzyskania przez Polskę niepodległości. Dlatego też gorąco popierał wypracowaną w kręgach Muzeum Polskiego w Rapperswilu (którego Rady Zawiadowczej, od 1890 roku był członkiem) ideę utworzenia tzw. Skarbu Narodowego: „Zadaniem moim jest [...] stworzyć w Ameryce kapitał żelazny na cele publiczne, wszelkie cele rewolucyjne są wyłączone. Na taki użytek nie dałbym ani dolara”²⁹. Funkcjonując w rzeczywistości amerykańskiego społeczeństwa świetnie zdawał sobie sprawę z wagi umiejętnie prowadzonej działalności lobbingsowej. Taką w kręgach amerykańskiego establishmentu prowadzić wg. Jerzmanowskiego mogły zjednoczone pod wspólnym sztandarem liczne organizacje polonijne. I takie podejście przyświecało mu w trakcie jego działalności w ramach Związku Narodowego Polskiego, którego nowojorskiemu oddziałowi w połowie lat 80. XIX wieku przewodził i z którego to ramienia w 1886 roku wysunięty został jako kandydat do objęcia przewodnictwa w całym Związku. Nie doszło do tego jednak na skutek ostrej kampanii pomówień³⁰, jaką przeciwko osobie Jerzmanowskiego,

²⁵ A. Więch, *Polski Nobel...*, s. 33-34.

²⁶ William Rockefeller (1841-1922), amerykański finansista, milioner.

²⁷ A. S. Więch, *Polski Nobel...*, s. 53-67; „The Big Stone Gap Post” 1894, nr z 25 X.

²⁸ A. S. Więch, *Polski...*, s. 105.

²⁹ Biblioteka Jagiellońska w Krakowie (dalej BJ), sygn. 384254 III RARA, *Wycinki z gazet polskich...*

³⁰ Erazma Jerzmanowskiego bezpodstawnie posądzano o defraudację środków finansowych, założonego przez niego i niemalże w całości finansowanego Komitetu Centralnego Dobroczynności.

wystosował chicagowski oddział Związku popierający przywództwo związkowego oponenta bohatera niniejszego tekstu – Franciszka Gryglaszewskiego³¹. Erazm Jerzmanowski był orędownikiem idei polonijnego zjednoczenia, dlatego też kiedy w 1891 roku, w Chicago, na zjeździe działających w USA organizacji polonijnych powołano do życia skupiającą je organizację Ligę Polską – zgodził się objąć jej przewodnictwo. To jednakże nie trwało długo, bowiem kilkanaście tygodni później, na skutek zbyt dużych różnic światopoglądowych, Erazm Jerzmanowski ustąpił z zajmowanego stanowiska. U podstaw takiej decyzji legła niechęć członków owej Ligii do wspierania idei Skarbu Narodowego oraz nadmierna klerykalizacja instytucji polonijnych, a tej Jerzmanowski był zdecydowanie przeciwny, za co był zaciekle zwalczany przez niektóre polonijne pisma jak np. „Gazeta Katolicka”, „Katolik”, „Wiarus”³². Będąc osobą o jasno sprecyzowanych poglądach Erazm Jerzmanowski odżegnywał się od politycznych układów i związanego z nimi kunktatorstwa. Opowiadał się za zjednoczeniem Polonii bo w tym widział jej siłę. Za wzór stawiał Irlandczyków oraz ludność żydowską potępiając jednocześnie szeroki wśród polskiej emigracji antysemityzm. W jednym z wywiadów udzielonych polskiemu korespondentowi, podczas swojego pobytu w Paryżu na przełomie lat 80. i 90. XIX wieku mówił:

Synowie Izraela poszli w rozsypkę, ale poczucia narodowego wydrzeć im nie zdołano. Mają oni broń wspólną na swoje dolegliwości, która każe mocarzom tego świata liczyć się z nimi. Tą samą bronią walczy dziś Irlandia. Ich potęgą jest ofiarność narodu, jest pieniądź, który każdy z nich, bogaty i ubogi, w stosunku do swego mienia, składa na ołtarzu ojczyzny [...]. W ogóle nie rozumiemy, czego wy chcecie dopiąć krucjatami przeciwko Żydom³³.

Był aktywistą społecznym, który poprzez swoje zaangażowanie w prace polonijnych organizacji starał się wpływać na poprawę sytuacji emigracyjnej społeczności. Sam doświadczony niepełny emigrant w momencie uzyskania finansowej stabilności podjął starania, mające na celu niesienie pomocy przybywającym na kontynent amerykański rzeszom emigrantów z ziem polskich. W 1886 roku wraz z Wincentym Żołnowskim, Ignacym Pawłowskim, Karolem Chłapowskim oraz ks. Henrykiem Klimeckim założył Komitet Centralny Dobroczynności w Nowym Jorku. Była to pierwsza w Stanach Zjednoczonych profesjonalna instytucja niosąca kompleksową pomoc polskim emigrantom. Zapewniała dach nad głową oraz pomagała w znalezieniu zatrudnienia. Jej działalność niemalże w całości finansowana była przez Erazma Jerzmanowskiego (będącego wiceprezesem Komitetu), który pokrywał także koszty utrzymania biura, noclegowni oraz zatrudnionego personelu³⁴ i powszechnie zwana była „Domem Jerzmanowskiego”³⁵. Początkowo nowa instytucja pomagać miała jedynie osobom przybywającym z terenu zaboru pruskiego (z Wielkopolski), szybko jednak wobec ogromu potrzeb

³¹ Franciszek Gryglaszewski (1847-1918), działacz polonijny w Stanach Zjednoczonych. Założyciel i główny przewodniczący (cenzor) Związku Narodowego Polskiego w USA w latach 1885-1891.

³² A. S. Więch, *Polski Nobel...*, s. 115-121.

³³ BJ, sygn. 384254 III RARA

³⁴ „Goniec Wielkopolski” 1886, nr 52; „Gazeta Narodowa” 1886, nr 156; A. S. Więch, *Polski Nobel...*, s. 71.

³⁵ „Ameryka” 1901, nr 9 VIII.

objęła swoim zasięgiem wszystkich, niezależnie od terenu, z którego pochodzili. O ogromie stojącej przed Komitetem pracy świadczyć może zachowany list Heleny Modrzejewskiej, w którym wspomina ona: „Co się tyczy Karola, ten wlaź w komitet tutejszych Polaków i ma roboty tyle, że aż czasem po nocach pisze”³⁶. Jerzmanowski z jednej strony pomagał emigrantom, z drugiej zaś strony był zdecydowanym przeciwnikiem wszelkiej emigracji ekonomicznej. Kilkakrotnie (m. in. w 1887 oraz 1894 roku) wystosowywał, publikowane w ukazującej się na ziemiach polskich pod zaborami i skierowane do rodaków ostrzeżenia przed podejmowaniem nieprzemyślanej decyzji o emigracji. Pisał:

Poczytuję sobie za obowiązek sumienia przestrzec Rodaków przed ciągłą emigracją do Ameryki, a czuję się do tego powołany jako dobrze, że stanem rzeczy obeznany [...]. Nie będzie Ameryka miejscem, gdzie można było łatwo znaleźć [...] pracę. Nie pora zatem [...] do przybywania do Ameryki, zwłaszcza dla niewładających językiem angielskim; tacy narażą się oczywiście na przykrość, niedostatek, z największą bowiem trudnością przychodzi im tu znaleźć pracę ciężką za stosunkowo lichą płacę³⁷.

Jerzmanowski zdobywszy znaczny majątek wychodził z założenia, że winien jest nieść pomoc rodakom. Stąd też liczne inicjatywy i szeroki mecenat społeczny i kulturowy, który stale rozwijał. Dał się poznać jako hojny donator wielu instytucji, stowarzyszeń oraz inicjatyw. Wspierał m.in.: Stowarzyszenie Nauczycielek w Krakowie, działające w Wielkopolsce Towarzystwo Pomocy Naukowej dla Dziewcząt Polskich, Towarzystwo Kolonii Wakacyjnych, a także Kasę im. Józefa Mianowskiego, Towarzystwo Oświaty Ludowej, Towarzystwo im. Stanisława Staszica we Lwowie, Towarzystwo Pomocy Naukowej im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu, Bank Ziemski w Poznaniu, schronisko dla chłopców księdza Siemaszki w Krakowie, budowę Domu Akademickiego dla kobiet w Krakowie. Był członkiem i współzałożycielem Krakowskiego Towarzystwa Opieki nad Zwierzętami. Dużą wagę przywiązywał do edukacji ludowej, dlatego też ufundował szkoły powszechne w Białej, w Szczawnicy, w Krzyszkowicach, w Prokocimiu, a także wspomógł budowę gimnazjum polskiego w Cieszynie³⁸. W 1891 roku przekazał kwotę 20 000 koron na rzecz założonego przez Adama Asnyka Towarzystwa Szkoły Ludowej³⁹. Tym samym stał się jej drugim obok Asnyka założycielem, bez którego pieniężnej donacji szybka realizacja zakładanych przez TSL idei nie byłaby możliwa. Regularnie również wspomagał powstające na obszarze Galicji oraz w Wielkopolsce czytelnie ludowe⁴⁰. Dzięki jego inicjatywie i funduszom działało także skierowane do ludu wiejskiego pismo „Lud Polski”⁴¹. Walczył też z szerzącym się pośród ludności wiejskiej alkoholizmem⁴². Duże znaczenie

³⁶ List Heleny Modrzejewskiej z 30 I 1886 roku, cytat za: *Modrzejewska. Listy*, t. 1: *Korespondencja Heleny Modrzejewskiej i Karola Chłapowskiego 1859-1886*, oprac. A. Kędziora, E. Orzechowski, Warszawa 2015, s. 709-710.

³⁷ BJ, sygn. 384254 III RARA; *Ostrzeżenie przed emigracją do Ameryki*, „Nafta” 1894, nr 8-12.

³⁸ Zob.: A. S. Więch, *Polski Nobel...*, s. 82-103; J. Hulewicz, *Jerzmanowski...*

³⁹ Kwota ta odpowiadała 10 000 złr. Oprócz niej Jerzmanowski regularnie wspomagał działalność Towarzystwa różnymi datkami; A. S. Więch, *Polski Nobel...*, s. 88-89; „Nowa Reforma” 1898, nr 245, nr 249; 1901, nr 39; „Gazeta Lwowska” 1894, nr 126.

⁴⁰ „Dziennik Chicagowski” 1893, nr z 6 V; 1895, nr z 5 III.

⁴¹ BJ, sygn. 384254 III RARA

⁴² Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, sygn.. 6358/II, *List do Karola Lewakowskiego z 19 IX 1899 roku*.

przywiązywał do sytuacji weteranów powstania styczniowego. Wspierał założone przez brata Alberta (Adama Chmielowskiego)⁴³ przytulisko i jadalnię dla weteranów powstania na krakowskim Kazimierzu, jak również Towarzystwo Wzajemnej Pomocy Uczestników Powstania 1863-1864⁴⁴. Ufundował także sztandar krakowskiego przytuliska. Pamięć o jego zaangażowaniu przetrwała także po jego śmierci, o czym dobitnie świadczy namalowany w 1910 roku przez Wincentego Wodzinowskiego⁴⁵ obraz „Msza weteranów”, prezentujący mieszkających w Krakowie dawnych powstańców styczniowych zgromadzonych podczas nabożeństwa za duszę śp. Erazma Jerzmanowskiego⁴⁶. Jerzmanowski wspierał finansowo doświadczonych przez powódź mieszkańców Galicji oraz Wielkopolski⁴⁷. Wielokrotnie pomagał za pomocą mniej lub bardziej zaprzyjaźnionych redaktorów gazet, przekazując za ich pośrednictwem datki na wybrane cele. Działo się tak m. in. w Krakowie poprzez redagowaną przez Adama Asnyka⁴⁸ „Nową Reformę”, w Warszawie „Kurier Warszawski”, w Poznaniu zaś „Dziennik Poznański” oraz „Goniec Wielkopolski”, a także w Stanach Zjednoczonych poprzez redakcje „Zgody” i „Dziennika Chicagowskiego”⁴⁹. Podkreślając swoje katolickie wyznanie i przywiązanie do wiary, fundował kościoły rzymskokatolickie dla polskich emigrantów w Stanach Zjednoczonych (św. Antoniego w Jersey City oraz św. Stanisława w Nowym Jorku)⁵⁰, a także wspomagał podobne inicjatywy na ziemiach polskich, jak np. w Szczawnicy, Zakopanem, św. Trójcy w Okopach oraz w Kobylnicy pod Poznaniem⁵¹. Erazm Jerzmanowski w prowadzonej przez siebie działalności filantropijnej dobrze wpisywał się w rozwijający się w latach 80. i 90. XIX stulecia model katolika społecznie zaangażowanego, którego wielkim orędownikiem był papież Leon XIII⁵². On też docenił liczne, podejmowane przez Jerzmanowskiego prace i w 1889 roku nagroził go najwyższym podówczas papieskim wyróżnieniem, jakim było nadanie godności Komandora Orderu Św. Sylwestra, o czym też w dniu 7 maja 1889 roku oficjalnie na swoich łamach dziennik „L'Osservatore Romano”⁵³. Wiadomość szybko obiegła nie tylko prasę polską i polonijną, ale również sporo miejsca poświęciły jej amerykańskie tytuły podkreślające fakt, że Jerzmanowski był pierwszym obywatelem Stanów Zjednoczonych, pierwszym Amerykaninem, który dostąpił tak dużego wyróżnienia ze strony Stolicy Apostolskiej⁵⁴. Jerzmanowski dużą wagę przywiązywał także do dziedzictwa

⁴³ Brat Albert, właśc. Adam Chmielowski

⁴⁴ A. S. Więch, *Polski Nobel...*, s. 91-92.

⁴⁵ Wincenty Wodzinowski (1866-1940), polski malarz.

⁴⁶ I. Palca, D. Radwan, „Msza weteranów” Wincentego Wodzinowskiego, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 2011, nr 20, s. 423.

⁴⁷ BJ, sygn. 384254 III RARA; A. S. Więch, *Polski Nobel...*, s. 92.

⁴⁸ Adam Asnyk (1838-1897), powstaniec styczniowy, dziennikarz, publicysta, działacz społeczny.

⁴⁹ A. S. Więch, *Działalność Erazma...*, s. 86.

⁵⁰ J. Hulewicz, *Jerzmanowski...*, s. 180; A. S. Więch, *Polski Nobel...*, s. 80-81; D. Piątkowska, *Polskie kościoły w Nowym Jorku*, Nowy Jork-Opole 2002, s. 59-60.

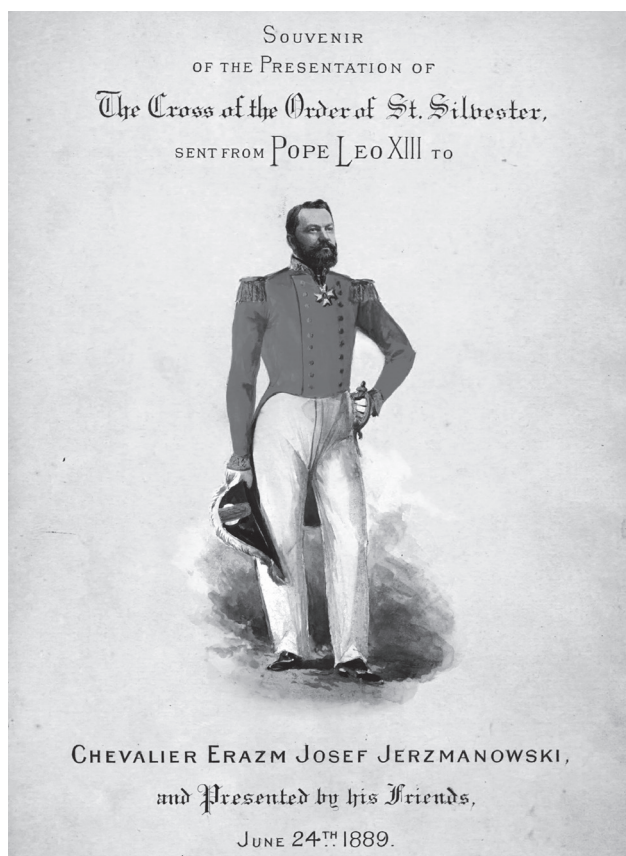
⁵¹ „Nowa Reforma” 1894, nr 42; „Krynica” 1888, nr 11, „Gazeta Narodowa” 1894, nr 160; A. S. Więch, *Polski Nobel...*, s. 81-82.

⁵² A. S. Więch, *Polski Nobel...*, s. 74-75; A. S. Więch, *Realizacja chrześcijańskiej idei miłości bliźniego – wokół katolicyzmu Erazma Józefa Jerzmanowskiego* [w:] *Erazm Józef Jerzmanowski (1844–1909). Życie w służbie idei*, red. J. Biernat OSA, A. S. Więch, Kraków-Prokocim 2013, s. 49-55.

⁵³ „L'Osservatore Romano” 1889, nr z 7 V.

⁵⁴ BJ, sygn. 384254 III RARA

kulturowego. Wspomagał liczne inicjatywy mające na celu upamiętnienie polskich bohaterów narodowych, jak chociażby budowę pomników: Powstańców Styczniowych w Rzeszowie, Tadeusza Kościuszki w Rzeszowie i w Chicago, Fryderyka Chopina w Paryżu. Skupował obrazy polskich artystów, a także liczne polonika, które następnie przekazywał do zbiorów m.in. Muzeum Polskiego w Rapperswilu oraz Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie (np. rękopisy Kraszewskiego). Znaczne kwoty przekazał na organizację Wystawy Krajowej we Lwowie w 1894 roku, a także dzięki jego wstawiennictwu nie doszło do zablokowania udziału reprezentacji polskiej na Wystawie Światowej w Chicago w 1893 roku. Był również jednym z fundatorów restauracji zamku wawelskiego oraz ufundował witraże autorstwa Józefa Mehoffera dla wawelskiej katedry. Prowadzona przez Jerzmanowskiego działalność (jedynie w skrócie zaprezentowana powyżej) wzbudzała duże zainteresowanie zarówno pośród śledzącej każdy jego krok Polonii, jak również rodaków żyjących w znajdującym się pod zaborami kraju. Prasa obszernie donosiła o jego poczynaniach, co wpływało na powstawanie jego legendy. Pojawiały się nawet żartobliwe wierszyki, które oddawały wiarę, jaką w pomocy Erazma Jerzmanowskiego pokładali polscy emigranci⁵⁵.

Fot. 2. Erazm Jerzmanowski w stroju Kawalera Orderu Św. Sylwestra.
Źródło: Zbiory Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie.

⁵⁵ Zobacz Aneks do niniejszego tekstu.

Przez cały okres swojego pobytu na emigracji Erazm Jerzmanowski utrzymywał związki z krajem lat dziecińczych. Wraz ze swoją żoną Anną regularnie przyjeżdżał do Europy⁵⁶, w której obowiązkowo małżonkowie zatrzymywali się w Londynie, Paryżu oraz Wiedniu. Kilka letnich tygodni spędzali w słynnym kurorcie w Marienbadzie, a następnie odwiedzali ziemie polskie. Z oczywistych względów, jako dawnego powstańca styczniowego, przyjazd w rodzinne strony nie był dla Jerzmanowskiego możliwy. Dlatego też podróżowali do Galicji. Odwiedzali Kraków, Lwów, Krynice, Szczawnicę oraz Zakopane. Zapraszani byli także do rezydencji Czartoryskich w Sieniawie⁵⁷. Galicja, a także uzdrowski Marienbad stały się miejscami rodzinnych spotkań. Annę i Erazma Jerzmanowskich odwiedzała tutaj bowiem zamieszkująca na terenie zaboru rosyjskiego rodzina: brat Konstanty z żoną i dziećmi, siostra Maria, a nade wszystko matka Kamila Jerzmanowska. Więzy rodzinne były dla Jerzmanowskiego niezwykle ważne. Dlatego też na przełomie lat 1890/1891 zakupił dla Konstantego i jego synów Kazimierza Jerzmanowskiego (ur. 1872) oraz Władysława Jerzmanowskiego (1870-1930) majątek Niwki położony nieopodal Kłodawy. O fakcie tym donosiła polonijna prasa, chociaż niezbyt dokładnie potrafiąc go zlokalizować i błędnie przypisując Jerzmanowskiemu zakup majątku w pobliskim Chodowie⁵⁸. W późniejszych latach udzielał zresztą regularnego wsparcia finansowego bratu i siostrzeńcom bezzwrotnych pożyczek, które w całości umorzył w swoim testamencie. W Niwkach gospodarował Kazimierz, zaś w będących częścią majątku folwarku Studzieni zamieszkał, studiujący na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie, Władysław wraz z żoną Jadwigą ze Słiwińskich (ur. 1883)⁵⁹. Również po swojej śmierci zapisem testamentowym Erazm Jerzmanowski uczynił brata Konstantego i jego syna Władysława wykonawcami testamentu. Podobnie w odniesieniu do Władysława uczyniła również Anna Jerzmanowska. Te ożywione rodzinne relacje nasiliły się w momencie opuszczenia na stałe przez Erazma i Annę Jerzmanowskich Stanów Zjednoczonych w 1896 roku. W 1895 roku Jerzmanowski, będąc u szczytu biznesowego powodzenia, świetnie przewidując, że koniunktura w zastosowaniu gazu wodnego dla oświetlenia amerykańskich ulic, przemija na rzecz elektryczności, zdecydował się na wycofanie z działalności biznesowej, spieniężenie swoich udziałów w prowadzonej przez siebie firmie oraz na definitywny wyjazd ze Stanów Zjednoczonych⁶⁰. Szukając miejsca do osiedlenia się, wybór padł na Galicję, a w niej na podkrakowski Prokocim i znajdujący się w nim rozległy majątek ziemski z będącym jego sercem okazałym, a jednocześnie niezbyt obszernym pałacem, wyszukany dla niego zapewne przez jego krakowskiego przyjaciela Eustachego Jaxę Chronowskiego⁶¹. 25 czerwca 1895 roku przebywający w Krakowie Erazm Jerzmanowski zakupił go za kwotę 150 000 koron i wyjechał do Nowego Jorku, w celu poczynienia przygotowań do przeprowadzki. Zarząd nad nowo nabytymi ziemiami objął do czasu przyjazdu Erazma jego brat Konstanty Jerzmanowski⁶². 30 maja 1896 roku małżonkowie

⁵⁶ Podróżowali oboje, regularnie co dwa lata: 1888, 1890, 1892, 1894, 1895.

⁵⁷ A. S. Więch, *Polski Nobel...*, s. 37.

⁵⁸ A. S. Więch, *Polski Nobel...*, s. 39; „Ameryka” 1891, nr z 14 III; „Dziennik Chicagowski” 1891, nr z 7 III.

⁵⁹ Po śmierci Władysława w Studzieniu do 1939 roku gospodarowała jego żona Jadwiga. W 1945 roku majątek przejęło państwo.

⁶⁰ AN PAN i PAU, sygn. K III-22.

⁶¹ Eustachy Jaxa Chronowski (1843 lub 1844-1916), działacz społeczny, powstaniec styczniowy, właściciel hoteli „Grand” i „Saskiego” w Krakowie.

⁶² Archiwum Narodowe w Krakowie, *Hipoteka Krakowska, Księga dokumentów*, t. 74; zesp. 854,

Jerzmanowscy przybyli do Prokocimia, który stał się dla nich prawdziwie ziemianką przystanią. Tutaj przyjmowali gości, zarówno członków rodziny z ulubionym siostrzeńcem Erazma – Władysławem Jerzmanowskim i jego żoną Jadwigą Jerzmanowską (z którą utrzymywał regularną korespondencję) na czele⁶³, jak również i inne ważne osoby, które Jerzmanowski miał okazję poznać. Przykładem może być tutaj pobyt w Krakowie i zwiedzanie go w towarzystwie Erazma Jerzmanowskiego jako gospodarza i przewodnika byłego posła (ówczesne określenie ambasadora) japońskiego w Wiedniu Nobuakiiego Makino (1861-1949⁶⁴), późniejszego zaufanego doradcę cesarza Hirohito⁶⁵. Sami Jerzmanowscy również regularnie rokrocznie wyjeżdżali starając się spędzać miesiące zimowe (grudzień/styczeń) w nieco cieplejszym klimacie w położonej nad Morzem Adriatyckim Abbazii.

Erazm Jerzmanowski zmarł niespodziewanie na skutek powikłań po przebytych zapaleniu płuc o godzinie 4 nad ranem 7 lutego 1909 roku. Pochowany został na Cmentarzu Rakowickim w Krakowie, a uroczystości pogrzebowe 10 lutego 1909 roku stały się okazją do wielkiej manifestacji uznania dla zasług zmarłego. Wzięły w nich udział tłumy mieszkańców Prokocimia oraz Krakowa z władzami miasta, Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz Akademii Umiejętności na czele, a także liczni przedstawiciele duchowieństwa. Uczestniczyła w nim również rodzina zmarłego. Jerzmanowski spoczął w tymczasowo przygotowanym miejscu w grobowcu rodziny Schneiderów. W następnym roku jego ciało przeniesione zostało do okazałego grobowca autorstwa Wacława Szymanowskiego⁶⁶. W 1912 roku dołączyła do niego zmarła w Dreźnie żona Anna. Małżonkowie Jerzmanowscy nie posiadali potomstwa, a ich największą spuścizną stała się ustanowiona w testamencie przez Erazma Jerzmanowskiego fundacja, której historia ustami Stanisława Tarnowskiego nadała przydomek „Polskiej Nagrody Nobla”, a która ze względu na swoją wielkość nie miała sobie równej na ziemiach polskich. Erazm Jerzmanowski przeznaczył kwotę 1 200 000 koron na powołanie do życia Fundacji Nagród im. Erazma i Anny małżonków Jerzmanowskich, którą zarządzać miała najważniejsza instytucja naukowa na ziemiach polskich – Akademia Umiejętności w Krakowie. Zgodnie z fundacyjnym zapisem co roku miała być wypłacana

jedna nagroda pieniężna [...] Polakowi względnie Polsce urodzonemu względnie urodzonej w granicach Polski 1772 r. religii rzymskokatolickiej, który względnie która przez swe prace literackie, naukowe lub humanitarne dokonywane z pożytkiem dla ojczystego kraju – potrafił lub potrafiła zająć wybitne stanowisko w społeczeństwie polskim⁶⁷.

Nagrodę po raz pierwszy przyznano w 1915 roku, a jej laureatem został biskup krakowski ks. Adam Sapieha. W kolejnych latach nagrodę m.in. otrzymali: Henryk Sienkiewicz, Antoni Osuchowski, Ignacy Jan Paderewski, Napoleon Cybulski, Oswald

Akta notariusza Wiktora Brzeskiego.

⁶³ AN PAN i PAU, sygn. K. III-22.

⁶⁴ Nobuaki Makino (1861-1949), japoński dyplomata, polityk, doradca cesarza Hirohito, zwolennik sojuszu Japonii z Stanami Zjednoczonymi i Wielką Brytanią.

⁶⁵ „Ameryka-Echo” 1905, nr z 7 X.

⁶⁶ Wacław Szymanowski (1859-1930), polski rzeźbiarz, malarz tworzący w stylu Secesji.

⁶⁷ AN PAN i PAU, sygn. K III-22.

Balzer, Benedykt Dybowski, Jan Kasprowicz, siostra Maria Samuela, Stanisław Zaremba, Władysław Abraham, Aleksander Brückner. Po raz ostatni nagrodę przyznano w 1938 roku. Po II wojnie światowej i likwidacji Polskiej Akademii Umiejętności pamięć o nagrodzie i jej fundatorze przetrwała właściwie jedynie w wąskim kręgu historyków oraz lokalnej społeczności Prokocimia. W 2009 roku w stulecie śmierci jej fundatora została reaktywowana i jest ponownie przyznawana. Jej laureatami byli m. in.: Janina Ochojska, Maciej Władysław Grabski, Andrzej Zoll, Jerzy Owskiak, Krzysztof Penderecki, Anna Dymna, Adolf Juzwenko oraz Siostra Małgorzata Chmielewska.

ANEKS

[Wiersz publikowany m. in.: „Gazeta Narodowa” 1891, nr 166; „Wiarus” 1891, nr z 7 VIII].

Nie złapie go... Jerzmanowski!

Że nie jeden z naszych braci
W starym kraju rozum traci
A gdy złowił do łba bzika,
Marzy mu się Ameryka
Temu jak niosą pogłoski,
Głównie winien... Jerzmanowski!

On to swemi milionami,
Godnościami i darami
Tak nas olśnił, oszołomił,
Rozłakomił, rozkoskomlił
Że dla siebie, ciągnąć wnioski
Każden chce być... Jerzmanowski!

A choć nie zna angielszczyzny,
Rzuca brzegi swej ojczyzny,
Chociaż pustki w głowie, w worku,
Pędzi do Nowego Jorku,
Tam się skończą wszystkie troski,
Tam przebywa... Jerzmanowski!

Lecz gdy stąpił na ląd stały,
Rozwiały się ideały,
Widzi, że i tu gołąbki,
Same nie lecą do gąbki,
Że i tutaj nektar boski
Nie rozdaje... Jerzmanowski!

Więc szczęśliwy ten, co może
Znów przepawić się przez morze,
Wrócić nazad do Krakowa,
Do Warszawy lub do Lwowa
Lub do skromnej choćby wioski
Nie złapie go... Jerzmanowski!

Z NADWARCJAŃSKIEGO DWORU NA NOWOJORSKIE SALONY.
DZIAŁALNOŚĆ ERAZMA JÓZEFA JERZMANOWSKIEGO (1844-1909)

Słowa kluczowe: Erazm Jerzmanowski, fundacja, emigracja, filantropia, powstaniec, biznesmen, wynalazca

Przedmiotem tekstu jest zaprezentowanie postaci Erazma Józefa Jerzmanowskiego (1844-1909) oraz prowadzonej przez niego działalności. Pochodził on ze starej rodziny szlacheckiej zamieszkującej tereny Wielkopolski Wschodniej i Kujaw. Był urodzonym w Ziemi Kaliskiej powstańcem styczniowym, emigrantem, wynalazcą i biznesmenem. Jedną z najważniejszych postaci amerykańskiej przemysłu gazowego lat 80. i 90. XIX wieku. Zgromadził spory majątek, który przeznaczał na cele filantropijne i pomoc społeczności polskiej zarówno emigracyjnej jak i mieszkającej na ziemiach polskich pod zaborami. W testamencie ustanowił powstanie fundacji, której rozmiar i znaczenie porównywane zostały przez Stanisława Tarnowskiego do fundacji Alfreda Nobla.

FROM THE WARTA MANOR HOUSE TO THE NEW YORK SALONS.
THE ACTIVITY OF ERAZM JÓZEF JERZMANOWSKI (1844-1909)

Keywords: Erazm Jerzmanowski, foundation, emigration, philanthropy, insurgent, businessman, inventor

The aim of the article is to present the person of Erazm Józef Jerzmanowski (1844-1909) and his activities. He came from an old noble family living in the territories of Eastern Greater Poland (Wielkopolska) and Kujawy. He was a January Uprising insurgent born in Kalisz, an emigrant, inventor and businessman. What is more, he became one of the most important figures in the American gas industry in the 1880s and 1890s. He accumulated considerable fortune, which he devoted to philanthropic purposes and to help the Polish community, both in exile and living in Poland under partitions. In his will, he established a foundation whose size and importance were compared by Stanisław Tarnowski to that of Alfred Nobel.

Bibliografia:

Źródła:

- Archiwum Nauki Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie
 - Spuścizna Erazma Józefa Jerzmanowskiego
- Archiwum Narodowe w Krakowie
 - Hipoteka Krakowska
 - Akta notariusza Wiktora Brzeskiego
- Archiwum Państwowe w Łodzi
 - Rok 1844, zespół 1711
- Archiwum Parafialne w Rdotowie
 - Akta Stanu Cywilnego parafii rzymskokatolickiej w Rdotowie z 1844 roku
- Biblioteka Czartoryskich w Krakowie
 - Archiwum Hotelu Lambert

Biblioteka Jagiellońskich w Krakowie

Wycinki z gazet polskich i obcych dotyczące działalności (głównie filantropijnej) E. J. Jerzmanowskiego w latach 1886-1894

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu

Korespondencja Erazma Józefa Jerzmanowskiego z Karolem Lewakowskim z lat 1898-1909

Źródła drukowane:

Białynia-Chołodecki J (1913), *Pamiętnik z powstania styczniowego. W pięćdziesiątą rocznicę wypadków*, Lwów

Boniecki A. (1906), *Herbarz Polski, cz. 1: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*, t. 9, Warszawa

Herbarz Kaspra Niesieckiego S. J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów rękopisów, dowodów urzędowych i wydana przez Jana Nep. Bobrowicza, t. 3, Lipsk 1839
Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584, Kraków 1858

Leszczyc Z. (1908), *Herby szlachty polskiej*, Poznań

Potocki (J. A. Bałaszewicz) (1973), *Raporty szpiega*, t. 2, Warszawa

Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 12, pod red. B. Chlebowskiego, Warszawa 1892

Korespondencja drukowana:

Modrzejewska. Listy, t. 1: Korespondencja Heleny Modrzejewskiej i Karola Chłapowskiego 1859-1886, oprac. A. Kędziora, E. Orzechowski, Warszawa 2015.

Prasa:

„Ameryka” – 1891, 1901

„Ameryka-Echo” – 1905

„Dziennik Chicagowski” – 1891, 1895

„Gazeta Lwowska” – 1894

„Gazeta Narodowa” – 1886, 1891, 1894

„Goniec Wielkopolski” – 1886

„Krynica” – 1888

„L'Osservatore Romano” – 1889

„Nafta” – 1894

„New York Daily Tribune” – 1896

„Nowa Reforma” – 1894, 1898, 1901

„Wiarus” – 1891

Opracowania:

Biernacki A. (1991), *Erazm Jerzmanowski i jego fundacja*, „Blok-Notes Literacki im. A. Mickiewicza”, nr 10

Franćić M. (1964), *Jerzmanowski Franciszek*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 11, pod red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków

Hulewicz J. (1964), *Jerzmanowski Erazm Józef*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 11, pod red. E. Rostworowskiego, Wrocław-Warszawa-Kraków

Łotysz S. (2013), *Wynalazczość Polska w Stanach Zjednoczonych*, Warszawa

- Nejman E. H. (2013), *Szlachta Sieradzka XIX wieku. Herbarz*, Zduńska Wola
- Pachoński J. (1864), *Jerzmanowski Jan Paweł*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 11, pod red. E. Rostworowskiego, Wrocław-Warszawa-Kraków
- Palca I., Radwan D. (2011), „*Msza weteranów*” *Wincentego Wodzinowskiego*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”, nr 20
- Piątkowska D. (2002), *Polskie kościoły w Nowym Jorku*, Nowy Jork-Opole
- Więch A. S. (2013), *Realizacja chrześcijańskiej idei miłości bliźniego – wokół katolicyzmu Erazma Józefa Jerzmanowskiego* [w:] *Erazm Józef Jerzmanowski (1844–1909). Życie w służbie idei*, red. J. Biernat OSA, A. S. Więch, Kraków-Prokocim
- Więch A. S. (2018), *Działalność Erazma Józefa Jerzmanowskiego jako przykład autokreacji. Wokół problematyki mecenatu końca XIX wieku*, [w:] *Prokocim dawniej i dziś*, red. T. Ścieżor, Kraków
- Więch A. S. (2019), *Polski Nobel. Działalność Erazma Józefa Jerzmanowskiego i dzieje fundacji jego imienia (do 1938 roku)*, Kraków